

Bewijsrecht

Recente ontwikkelingen in het burgerlijk bewijsrecht

Ilse SAMOY

Hoofddocent Instituut voor Verbintenissenrecht KU Leuven, UHasselt

Wannes VANDENBUSSCHE

FWO-aspirant Instituut voor Verbintenissenrecht KU Leuven

I. Inleiding

1. Het volstaat niet om titularis te zijn van een subjectief recht. Indien men dat recht effectief wil uitoefenen, zal men zijn aanspraak moeten bewijzen. De beroemde rechtsgeleerde VON JHERING vatte dat mooi samen: “*La preuve, c’est la rançon des droits que l’on demande à la justice de consacrer*”. Die bewoordingen indachtig, beogen we in deze bijdrage een overzicht te geven van een aantal recente ontwikkelingen in het burgerlijk bewijsrecht gedurende de afgelopen drie jaar.

We werken rond drie thema’s: de verdeling van de bewijslast (II), de bewijsmiddelen (III) en art. 1341 BW en de voorrang van het geschrift (IV). Het overzicht steunt daarbij op drie belangrijke pijlers. In de eerste plaats is dat de recente rechtspraak van het Hof van Cassatie. Ten tweede gaan we in op enkele opmerkelijke uitspraken van de hoven van beroep. Ten derde bestuderen we de invoering van twee nieuwe mechanismen in ons Belgische bewijsrecht: de advocatenakte en de schriftelijke getuigenverklaring.

II. De verdeling van de bewijslast

§1. Loyale medewerking aan de bewijsvoering

2. Sinds enkele jaren vormt de plicht tot loyale medewerking aan de bewijsvoering één van de meest bediscussieerde leerstukken in het burgerlijk bewijsrecht. Volgens een meerderheidsstrekking in de doctrine zouden art. 1315 BW en 870 Ger.W. geen strikte toepassing meer vinden.¹ In plaats van beurtelings het bewijs naar voor te moeten brengen van

¹ B. ALLEMEERSCH, *Taakverdeling in het burgerlijk proces*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 354, nr. 40; G. DE LEVAL, “Les techniques d’approche de la vérité judiciaire en matière civile” in G. DE LEVAL (ed.), *La preuve et la difficile quête de la vérité judiciaire*, Luik, Anthemis, 2011, (26) 34; D. MOUGENOT, *La preuve* in *Rép.not.*, IV, *Les obligations*, Brussel, Larcier, 2012, 109, nr. 27 ; W. VANDENBUSSCHE, “De bewijslast in het licht van de dynamiek van de burgerlijke procedure” in S. RUTTEN EN B. VANLERBERGHE (eds.), *Het bewijs in het burgerlijk proces*, Brugge, Die Keure, 2015, (31) 47, nr. 25.

de feiten die ze hebben aangevoerd, zouden beide partijen zich moeten inzetten voor een correcte, waarheidsgetrouwe en proceseconomische rechtspleging.² Zelfs zonder tussenkomst van de rechter zouden ze gehouden zijn elkaar te ondersteunen in de bewijsvoering.

Een minderheidstrekking in de doctrine wijst dergelijke verplichting resoluut af. Ze baseren zich daarvoor op het ontbreken van een wettelijke grondslag. De medewerking van beide partijen aan de bewijsvoering is volgens deze auteurs enkel aan de orde wanneer de rechter daartoe een specifieke opdracht heeft gegeven (art. 871 en 877 Ger.W.). Buiten die hypothese kan de partij op wie de bewijslast niet rust zich beperken tot een puur afwachtende houding.³

Het Hof van Cassatie doet zowel op 14 november 2013 als exact één jaar later uitspraak over de loyale medewerking van partijen aan de bewijsvoering zonder tussenkomst van de rechter.⁴

3. De zaak die aanleiding gaf tot het cassatiearrest van 14 november 2013 gaat over het bestuur van het gemeenschappelijk vermogen door echtgenoten kort voor de inleiding van een echtscheidingsprocedure. De man verdenkt zijn echtgenote ervan gedurende die periode een aanzienlijke geldsom te hebben gebruikt om een eigen schuld te voldoen of om er een persoonlijk voordeel uit te trekken. Het hof van beroep beslist dat de echtgenote een verklaring moet geven over het gebruik van de betwiste geldsom tijdens die periode. Volgens het hof is het niet aannemelijk dat ze dat bedrag over een tijdspanne van minder dan zes maanden zou hebben uitgegeven ten behoeve van de huishouding of het gemeenschappelijk vermogen. Dat zou enkel mogelijk zijn geweest in geval van bijzondere omstandigheden die hier niet blijken. Uit de concrete omstandigheden leidt het hof een feitelijk vermoeden van bevoegdheidsafwending af. Daarnaast beveelt het de echtgenote overeenkomstig art. 877 Ger.W. een aantal stukken en inlichtingen aan het dossier toe te voegen (zoals een volledige historiek van de spaarrekeningen).

In haar grieven voor het Hof van Cassatie voert de echtgenote aan dat het arrest de wettelijke regels aangaande de bestuursbevoegdheden van de echtgenoten over het gemeenschappelijk vermogen miskent. Er wordt op haar een verantwoordingsplicht gelegd die geen steun vindt in de wet (*cf.* art. 218 BW, art. 1415 BW en art. 1416 BW). Bovendien moet zij het bewijs leveren van de wijze van besteding van de gelden, terwijl overeenkomstig art. 1315 BW en 870 Ger.W. de bewijslast rust op de echtgenoot die vergoeding vordert van het gemeenschappelijk vermogen (bv. dat de echtgenote er een persoonlijk voordeel uit heeft getrokken).

² B. ALLEMEERSCH, *Taakverdeling in het burgerlijk proces*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 396, nr. 83.

³ L. CORNELIS, *Algemene theorie van de verbintenissen*, Antwerpen, Intersentia, 2000, 214; B. SAMYN, *Privaatrechtelijk Bewijs - Een diepgaand en praktisch overzicht*, Gent, Story-Publishers, 2012, 135; B. SAMYN, "De bewijslast: Rechtsleer getoetst aan 10 jaar Cassatierechtspraak (Deel 2)", *P&B* 2010, (50) 52, nr. 8-9.

⁴ Dit in navolging van het cassatiearrest van 10 december 2004 (Cass. 10 december 2004, *Arr.Cass.* 2004, 1998, *Jaarboek Kredietrecht* 2005, 19, noot F. DE PATOUL, *NJW* 2005, 951, *Pas.* 2004, 1962, *RCJB* 2005, 680, noot J. BUYLE en *T.Vred.* 2007, 392, noot R. STEENNOT) en 18 januari 2007 (.

Het Hof van Cassatie verwerpt die grieven en beslist dat de feitenrechters hun beslissing naar recht verantwoordend. Het Hof overweegt dat uit het doelgebonden karakter van de bestuursbevoegdheden van de echtgenoten (artikel 1415, tweede lid BW) en uit het algemeen rechtsbeginsel dat procespartijen ertoe gehouden zijn loyaal mee te werken aan de bewijsvoering, volgt dat wanneer er aanwijzingen zijn dat een bestuurshandeling niet werd verricht in het belang van het gezin, elke echtgenoot op verzoek van de andere echtgenoot verplicht kan worden om informatie te verstrekken over de verrichte handeling.⁵

4. MOUGENOT beschouwt dit arrest als de erkenning van de loyale medewerking aan de bewijsvoering als algemeen rechtsbeginsel.⁶ Wij zijn geneigd om ons daarbij aan te sluiten, hoewel er nog een aantal bedenkingen kunnen worden gemaakt.

Enerzijds is het onduidelijk in welke mate deze uitspraak niet gewoon een bevestiging inhoudt van het arrest van 25 september 2000, waarin de plicht wordt erkend tot loyale medewerking aan de onderzoeksmaatregelen die de rechter heeft bevolen.⁷ In de bodemprocedure voorafgaand aan het cassatiearrest van 14 november 2013 hadden de appelrechters beslist dat de echtgenote overeenkomstig art. 877 Ger.W. een aantal stukken en inlichtingen aan het dossier moest toevoegen. FRANKIGNOUL deelt deze twijfel, maar vermeldt dat partijen volgens de bewoordingen van het Hof gehouden zijn mee te werken ‘op verzoek van de andere echtgenoot’ en niet enkel op vraag van de rechter.⁸

Anderzijds wordt in deze zaak verwacht dat de echtgenote informatie verstrekt over de door haar verrichte handelingen. Hoewel art. 877 Ger.W. ruim wordt geïnterpreteerd, valt een informatieverplichting daar niet onder.⁹ Het algemeen rechtsbeginsel van loyale medewerking aan de bewijsvoering zou dus betekenen dat partijen elkaar informatie moeten verschaffen over de betwiste feiten. Ze zouden zich niet mogen hullen in een ongerechtvaardigd stilzwijgen. Een kanttekening daarbij is dat in de specifieke casus de informatieverplichting eveneens een gevolg zou kunnen zijn van de materieelrechtelijke context. Het geschil kaderde binnen een discussie over de doelconforme uitoefening van het gelijktijdig bestuur. Volgens DECLERCK zou de informatieplicht inherent zijn aan het beheer van het gemeenschappelijk vermogen door een echtgenoot als *bonus pater familias*.¹⁰

⁵ Cass. 14 november 2013, *Not.Fisc.M.* 2014, 47, *RW* 2014-15, 141, *T.Fam.* 2014, 208, noot C. DECLERCK, *T.Not.* 2014, 451, noot J. VERSTRAETE.

⁶ D. MOUGENOT, "La charge de la preuve en matière de responsabilité contractuelle: la distinction entre l'obligation totalement ou partiellement inexécutée au secours du praticien" in S. STUNS en P. WERY (eds.), *Le juge et le contrat - De rol van de rechter in het contract*, Brugge, Die Keure, 2014, (409) 412, nr. 4.

⁷ Cass. 25 september 2000, *Arr.Cass.* 2000, 1424; *Bull.* 2000, 1394; *P&B* 2001, 114, noot K.WAGNER en *RW* 2000-01, 1590.

⁸ L. FRANKIGNOUL, "La répartition des tâches entre parties et juge en ce qui concerne la preuve" in S. RUTTEN en B. VANLERBERGHE (eds.), *Het bewijs in het burgerlijk proces*, Brugge, Die Keure, 2015, (1) 7, nr. 9.

⁹ W. VANDENBUSSCHE en I. SAMOY, "Uitkeringen tot onderhoud na echtscheiding en het recht op bewijs", *T.Fam.* 2012, 212-213, nr. 4, B. VANLERBERGHE, "Actualia inzake de bewijsvoering, de overlegging van stukken en het deskundigenonderzoek" in *CBR Jaarboek 2006-07*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 464.

¹⁰ C. DECLERCK, "De informatieplicht van de onder gemeenschap gehuwde echtgenoot" (noot onder Cass. 14 november 2013), *T.Fam.* 2014, 212-213, nr. 4.

5. Exact één jaar later, op 14 november 2014, doet het Hof van Cassatie opnieuw uitspraak over de loyale medewerking aan de bewijsvoering zonder tussenkomst van de rechter. Voorwerp van het geschil zijn twee dakvensters en vier vensters in de achtergevel van een pand die uitkijken op het terras en de tuin van een aangrenzend gebouw. Op vraag van de eigenaar van dat gebouw, de heer J.P.D., beveelt de rechtbank van eerste aanleg te Tongeren op 17 december 2001 om de dakvensters ondoorzichtig te maken en ijzeren staven voor de vensters te plaatsen. Wanneer het pand in 2012 verkocht wordt aan nieuwe eigenaars, wordt in de verkoopsvoorwaarden vermeld dat ze volledig op de hoogte zijn gebracht van de inhoud van het vonnis van 17 december 2001. De dag na hun intrek in het goed worden de nieuwe eigenaars door hun bureaus – die eveneens uitkijken op het terras en de tuin van J.P.D. – in kennis gesteld van het feit dat zij een gunstig vonnis ten aanzien van J.P.D. hebben verkregen. In dat vonnis wordt verwezen naar de notariële aankoopakte van het gebouw van J.P.D. uit 1990. Daarin staat onder de rubriek voorwaarden vermeld dat *“de kopende partij op de hoogte is van het bestaan van bijzondere erfdienstbaarheden van licht en uitzicht ten voordele van de naastliggende eigendommen.”* Die notariële akte en het verzwijgen van de inhoud daarvan door J.P.D. in de procedure die aanleiding gaf tot het vonnis van 17 december 2001 vormen de rechtsgrond van de nieuwe eigenaars tot herroeping van het gezag van gewijsde van dat vonnis.

De feitenrechters verklaren de vordering tot herroeping van het vonnis ontoelaatbaar omdat de vordering gesteund is op een reden waarvan de eisers kennis konden en behoorden te hebben vóór de uitspraak van de beslissing waarvan de herroeping wordt gevorderd, namelijk door een eenvoudige opzoeking op het hypotheekkantoor. De rechters menen dat de nieuwe eigenaars ten onrechte voorhouden dat hun rechtsvoorgangers ontslagen waren van een dergelijke opzoeking in de openbare registers, omdat J.P.D. zelf zou hebben verklaard dat hij nooit enige erfdienstbaarheid had toegestaan of erkend. Weliswaar zijn partijen verplicht om loyaal mee te werken aan de bewijsvoering, maar deze medewerkingsplicht ontsloeg de oorspronkelijke eigenaars niet van hun eigen plicht tot bewijsgaring en bewijslevering. Het buitengewoon rechtsmiddel van de herroeping van het gewijsde kan niet worden aangewend om de onzorgvuldige procesvoering van de rechtsvoorgangers van de nieuwe eigenaars te herstellen.

In hun grieven voor het Hof van Cassatie voeren de nieuwe eigenaars aan dat de loutere theoretische mogelijkheid voor een partij die een plicht tot bewijslevering heeft om van een stuk kennis te nemen in openbare registers, niet volstaat om te besluiten dat die partij kennis had of kon hebben van het al dan niet bedrieglijk achtergehouden stuk. Bovendien rust op de verweerder (*in casu* J.P.D.) een plicht tot loyale medewerking aan de bewijslevering. Die plicht houdt in dat een procespartij die een stuk bezit dat het door de wederpartij ingeroepen feit bevestigt, dat stuk moet voorleggen. Zij mag zich niet achter de bewijslast van de wederpartij verschuilen om dat niet te doen. De wederpartij die erop vertrouwt dat de procespartij die plicht tot loyale medewerking aan de bewijslevering respecteert, begaat geen fout.

Het Hof van Cassatie herhaalt dat een verzoek tot herroeping van het gewijsde niet kan worden ingediend om redenen waarvan de partij kennis had of kon hebben vóór het vonnis waarvan de intrekking gevorderd wordt of vóór het verstrijken van de termijn van de rechtsmiddelen. Of er een fout bestaat door onzorgvuldigheid in de bewijsvoering, waardoor de partij kennis kon hebben van de redenen waarop haar verzoek tot herroeping steunt, is een feitelijke beoordeling. De enkele omstandigheid dat een procespartij tekort komt aan haar verplichting tot loyale medewerking aan de bewijsvoering, ontslaat de partij die een verzoek tot herroeping van het gewijsde indient evenwel niet van zorgvuldige bewijsvoering. Het vonnis verantwoordt de beslissing om de eis tot herroeping ontoelaatbaar te verklaren dus naar recht.¹¹

6. Het Hof van Cassatie bevestigt met dit arrest zijn eerdere jurisprudentie over de herroeping van het gewijsde naar aanleiding van het achterhouden van stukken of informatie.¹² In deze zaak neemt het Hof de plicht tot loyale medewerking aan de bewijsvoering uitdrukkelijk in zijn overwegingen op. Toch vindt het Hof het niet noodzakelijk dat een partij die daar manifest aan tekortkomt enig negatief gevolg ondervindt. De reden daarvoor is dat het voor de partij op wie de bewijslast rust, mogelijk was om zich een volledig en correct bewijs te verschaffen door zelf de nodige opzoeken te doen.¹³ In de zaak die aanleiding gaf tot het cassatiearrest van 14 november 2013 kon de ene ex-echtgenoot daarentegen onmogelijk de besteding van de gelden door de andere echtgenoot aantonen. Beide situaties zijn dus wel degelijk van elkaar te onderscheiden. Niettemin voelt het arrest van 14 november 2014 oneerlijk aan, omdat een partij die manifest is tekortgekomen aan haar medewerkingsplicht daar op geen enkele wijze voor gesanctioneerd wordt.¹⁴

§2. Negatieve feiten

7. Een reeds langlopende discussie gaat over het bewijs van negatieve feiten. Wanneer een negatief feit bewezen kan worden door het bewijs van een ander positief feit, is de bewijsvoering eenvoudig. Zo kan men bijvoorbeeld bewijzen dat men op een bepaald tijdstip niet op een bepaalde plaats aanwezig was door te bewijzen dat men op datzelfde tijdstip ergens anders aanwezig was.¹⁵ In vele andere situaties is het bewijs van een negatief feit evenwel zeer moeilijk tot onmogelijk, zoals blijkt uit de onderstaande casus.

De overdracht van een handelszaak wordt onderworpen aan de opschortende voorwaarde van het verkrijgen van een hypothecair krediet door de kandidaat-overnemer. Hij slaagt daar

¹¹ Cass. 14 november 2014, AR C.14.0043.N.

¹² Cass. 26 mei 1995, *Arr.Cass.* 1995, 515, *Bull.* 1995, 541, *Pas.* 1995, I, 541 en *RW* 1995-96, 111; Cass. 16 mei 1974, *Arr.Cass.* 1974, 1035, *JT* 1974, 516, *RW* 1974-75, 725, *RCJB* 1976, 148, noot G. DEMEZ.

¹³ M. STORME, *De bewijslast in het Belgisch privaatrecht*, Gent, Story-Scientia, 1962, 195, nr. 204.

¹⁴ G. DEMEZ, "La participation des parties à l'administration de la preuve" (noot onder Cass. 16 mei 1974), *RCJB* 1976, (149) 162, nr. 31-32.

¹⁵ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, II, Brugge, die Keure, 2009, 165, nr. 221; M. STORME, *De bewijslast in het Belgisch privaatrecht*, Gent, Story-Scientia, 1962, 110, nr. 113; J. KIRKPATRICK, "L'article 1315 du Code civil et la preuve des faits négatifs" (noot onder Cass. 27 februari 1958), *RCJB* 1959, (46) 50.

evenwel niet in, omdat hij de bank ontoereikende waarborgen kan bieden en geen ervaring in de horeca heeft. Op basis van art. 1178 BW meent de overdrager dat de voorwaarde toch geacht mag worden te zijn vervuld, omdat de kandidaat-overnemer zelf de vervulling ervan heeft verhinderd. Bijgevolg vordert hij om de overeenkomst in het nadeel van de kandidaat-overnemer te ontbinden en hem te veroordelen tot het betalen van een schadevergoeding. De appelrechters kennen deze vordering toe.

Het Hof van Cassatie verbreekt die beslissing. Het overweegt dat degene die de ontbinding van een overeenkomst en de betaling van een schadevergoeding vordert, moet aantonen dat de andere partij niet aan haar verbintenissen heeft voldaan. De rechter kan beslissen dat het bewijs van een negatief feit niet aan dezelfde eisen moet voldoen als dat van een positief feit. Toch mag hij de aanvoerende partij niet van dat bewijs vrijstellen. Daarnaast mag hij de tegenpartij niet de verplichting opleggen om het bewijs van het tegenovergestelde positieve feit te leveren. De appelrechters baseren hun beslissing op de overweging dat de overdrager “moeite heeft” om te bewijzen dat de overnemer niet de nodige ijver aan de dag heeft gelegd opdat de voorwaarde zou worden vervuld. Ze beslissen dat het aan de overnemer toekomt om aan te tonen dat hij alle stappen heeft genomen die redelijkerwijze kunnen worden verwacht van een persoon die overeenkomstig het criterium van de normaal, bedachtzame en omzichtige persoon een lening probeert te verkrijgen. Daardoor keren ze volgens het Hof van Cassatie de bewijslast om en schenden ze art. 1315 BW.¹⁶

8. Met het arrest van 18 november 2011 bevestigt het Hof van Cassatie nog eens zijn oude standpunt. Het bewijs van een negatief feit moet niet met dezelfde striktheid als een bevestigend feit te worden geleverd. Toch mag de rechter niet zover gaan dat hij de partij die het negatief feit inroept, ontslaat van de bewijslast. Daarnaast mag hij de bewijslast ook niet omkeren door de tegenpartij te verplichten het bewijs te leveren van het tegengestelde positief feit.¹⁷ Dat is evenmin het geval wanneer de partij die in principe de bewijslast niet draagt, gemakkelijk alle nodige bewijselementen zou kunnen voorleggen, terwijl de partij die de bewijslast wel draagt, dit niet kan.¹⁸ Ten slotte is het opmerkelijk dat een discussie over de loyale medewerking aan de bewijsvoering in deze zaak niet aan de orde was (*cf.* randnr. 2-6).

III. De bewijsmiddelen

§1. Het schriftelijk bewijs

¹⁶ Cass. 18 november 2011, *JLMB* 2012, 186, *Pas.* 2011, 2558 en *TBH* 2012, 313.

¹⁷ Cass. 26 november 2010, *Pas.* 2010, 3022 ; Cass. 16 december 2004, AR C.03.0407.N, *Arr.Cass.* 2004, 2081, *JLMB* 2006, 1168, *NJW* 2006, 316, *Pas.* 2004, 2022, *RGAR* 2006, 14161, noot, *RW* 2004-05, 1553, noot H. NYS en *T.Gez.* 2004-05, 299, noot S. LIERMAN; Cass. 27 februari 1958, *Arr.Cass.* 1958, 460, *Pas.* 1958, I, 712 en *RCJB* 1959, 42, noot J. KIRKPATRICK.

¹⁸ B. VANLERBERGHE, “Zwijgrecht versus spreekplicht in burgerlijke zaken en in tuchtzaken” in A. VAN OEVELEN, J. ROZIE EN S. RUTTEN (eds.), *Zwijgrecht versus spreekplicht*, Antwerpen, Intersentia, 2013, (1) 9, nr. 8.

A. De handtekening

9. In navolging van art. 1316 BW worden de vermogensrechtelijke bewijsmiddelen ingedeeld in vijf categorieën: het schriftelijk bewijs, het getuigenbewijs, de vermoedens, de bekentenis en de eed. Binnen de categorie van het schriftelijk bewijs spelen akten een vooraanstaande rol. Akten zijn geschriften die opgemaakt worden om tot bewijs te dienen van een rechtshandeling. Ze worden ondertekend door de partijen en/of door een openbaar ambtenaar (een notaris, een rechter, een gerechtsdeurwaarder...).

De vereiste van een handtekening vervult twee functies: *identificatie* en *confirmatie*. Identificatie houdt in dat de handtekening moet toelaten om de auteur van de akte te identificeren. Confirmatie houdt in dat de handtekening het akkoord van de auteur met de inhoud van de akte tot uiting moet brengen.¹⁹ Op 29 september 2014 moest het Hof van Cassatie zich buigen over de vraag of een paraaf in aanmerking kan worden genomen als een geldige handtekening

10. Aanleiding van het geschil is een overeenkomst van geldlening afgesloten door de zaakvoerder van een vennootschap. De akte bevat een “*aanvullende bepaling*” waarin de zaakvoerder zich persoonlijk borg stelt voor die lening. Die “*aanvullende bepaling*” is enkel door de zaakvoerder geparafeerd. De appelrechters stellen vast dat de paraaf zich naast en niet onder de tekst van de borgstelling bevindt. Ze oordelen dat het geen handtekening is en hiermee ook niet kan worden gelijkgesteld. De paraaf beoogt slechts de verduidelijking dat de ondertekenaar de betreffende informatie heeft gezien. Daarom kan uit “*het paraferen van de informatie niet automatisch worden afgeleid dat men met deze informatie heeft ingestemd*”. Die instemming met de inhoud van de akte kan slechts uit de ondertekening ervan worden afgeleid.

Het Hof van Cassatie verbreekt die beslissing. Het overweegt dat een paraaf als een handtekening kan worden beschouwd wanneer de ondertekenaar door het aanbrengen ervan op de akte blijkt geeft van de bedoeling zich deze toe te eigenen. De appelrechters ontnemen iedere bewijswaarde aan de paraaf. Ze oordelen op die grond dat bij gebrek aan handtekening de “*aanvullende bepaling*” opgenomen in de overeenkomst van geldlening niet kan aangezien worden als goedgekeurd door de zaakvoerder. Bijgevolg verantwoorden ze hun beslissing niet naar recht.²⁰

11. Dat is een terechte beslissing van het Hof van Cassatie. Een rechter moet steeds beoordelen of de twee functionele criteria van de handtekening (identificatie en confirmatie) vervuld zijn. Indien dat het geval is, voldoet de paraaf aan de vereisten van een handtekening. Bepaalde rechtsleer had ook al geoordeeld dat als de ondertekenaar blijkt geeft van de intentie

¹⁹ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, II, Brugge, die Keure, 2009, 168, nr. 225.

²⁰ Cass. 29 september 2014, AR C.13.0366.N.

om met zijn paraaf te ondertekenen, er dan geen reden is om deze paraaf niet als geldige handtekening te honoreren.²¹

B. De functionele gelijkwaardigheid

12. Samen met de doorbraak van de nieuwe technologieën eind jaren negentig, hebben zowel de handtekening als het geschrift een nieuwe *functionele* definitie gekregen. Voor de handtekening hebben de wetten van 20 oktober 2000²² en 9 juli 2011²³ voor een verruiming van het handtekeningbegrip en voor de invoering van de elektronische handtekening gezorgd. Daarnaast heeft de wet van 11 maart 2003 inzake de elektronische handel (inmiddels boek XII WER) bevestigd dat een geschrift eveneens in elektronische vorm kan worden opgemaakt. Die regeling beoogde tegemoet te komen aan de moeilijkheden die men bij het contracteren langs elektronische weg kon ondervinden om eventuele vormvereisten, opgelegd door andere wettelijke regelingen, na te leven. Letterlijk spreekt de wet enkel van vormvereisten voor de totstandkoming, maar in de rechtsleer wordt aangenomen dat deze bepaling ook van toepassing is op vormvereisten voor het bewijs.²⁴

Overeenkomstig art. XII.15 WER is aan elke vormvereiste voor de totstandkoming van contracten langs elektronische weg voldaan wanneer de functionele kwaliteiten van deze vereiste zijn gevrijwaard (de zogenaamde functionele gelijkwaardigheid). Dit betekent dat aan de vereiste van een geschrift is voldaan ‘*door een opeenvolging van verstaanbare tekens die toegankelijk zijn voor een latere raadpleging, welke ook de drager en de transmissiemodaliteiten ervan zijn*’. Art. XII.16, 1° WER bevat een expliciete uitzondering voor contracten met betrekking tot onroerende goederen. Die uitzondering heeft de afgelopen jaren aanleiding gegeven tot discussie, omdat ze wordt ingeroepen om het bewijs van de verkoop van een onroerend goed te bemoeilijken.

13. Zo is er de zaak waarbij een echtpaar een bod doet op een woning per e-mail. Het bod wordt eveneens per e-mail aanvaard door de verkopers. Enkele dagen later trekt het echtpaar het bod terug in omdat het geen lening heeft verkregen. De verkopers beweren dat de koopovereenkomst door de uitwisseling van e-mails tot stand is gekomen. Ze vorderen de ontbinding van de overeenkomst en een schadevergoeding van 10 % van de overeengekomen prijs. De kopers verwijzen naar art. 17 wet 11 maart 2003 (thans art. XII.16 WER) en

²¹ B. VAN BAEVEGHEM, “De paraaf: ‘Slip of the pen’ of geldige handtekening?” (noot onder Cass. 13 mei 2005), *TBBR* 2006, 600.

²² Wet 20 oktober 2000 tot invoering van het gebruik van telecommunicatiemiddelen en van de elektronische handtekening in de gerechtelijke en de buitengerechtelijke procedure, *BS* 22 september 2000, 42.698.

²³ Wet 9 juli 2011 houdende vaststelling van bepaalde regels in verband met het juridisch kader voor elektronische handtekeningen en certificatediensten, *BS* 29 september 2011, 33.070.

²⁴ R. BISCIARI, *Les contrats et la preuve dans l’environnement électronique*, Heule, UGA, 2004, 155; R. BISCIARI, “Het bewijs in de elektronische context”, in X., *Elektronische handel – Juridische en praktische aspecten*, Heule, UGA, 2004, 278; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, II, Brugge, Die Keure, 2009, 170, nr. 229; E. TERRYEN EN J. GODDAER, “Boek XII. Recht van de elektronische economie” in E. TERRYEN EN B. KEIRSBILCK (eds.), *Het Wetboek van economisch recht: van nu en straks?*, Antwerpen, Intersentia, 2014, (303) 324, nr. 44; P. VAN EECKE, “Elektronische handel, juridische stand van zaken”, in P. VAN EECKE (ed.), *Recht & elektronische handel*, Gent, Larcier, 2011, 209 en 214.

beweren dat er per e-mail geen overeenkomst kan ontstaan. De koop bevond zich nog in het stadium van de onderhandelingen. De verkopers verwijzen naar art. 1583 BW om te staven dat er een geldige koopovereenkomst gesloten is.

Voor de rechtbank van eerste aanleg is de hamvraag of het uitwisselen van e-mails een geldige overeenkomst oplevert. De e-mails bevatten geen digitale handtekening, geen identificatiegegevens, maar enkel de namen van de partijen. De rechter oordeelt dat de kopers terecht verwijzen naar art. 17 Wet 11 maart 2003 (thans art. XII.16 WER), op grond waarvan e-mails geen recht kunnen doen ontstaan of overdragen ten aanzien van onroerende zaken. Het Hof van beroep van Antwerpen bevestigt deze redenering.²⁵

14. De feiten die aanleiding hebben gegeven tot het arrest van 24 juni 2013 zijn gelijkaardig. Twee personen wensen hun onroerend goed te verkopen en zijn in onderhandeling met een kandidaat-koper. Ze sluiten een schriftelijke aankoopbelofte af, maar deze bevat twee verschillende koopprijzen, een bod van de kandidaat-koper en een later tegenbod van de verkopers. Een wilsovereenstemming over de prijs is dus nog niet bereikt. Kort nadien meldt de kandidaat-koper via e-mail dat hij akkoord gaat met het tegenbod van de verkoper. De verkoper antwoordt daarop dat hij dit aanvaardt en de verkoopovereenkomst zal opsturen. Toch laat de kandidaat-koper enige tijd later via zijn raadsman weten dat er geen verkoopovereenkomst tot stand is gekomen. De verkopers menen van wel en spannen een procedure aan voor de rechter.

Het hof van beroep te Antwerpen is van oordeel dat de aankoopbelofte geen afdoende bewijs van de beweerde verkoopovereenkomst vormt door de verschillende koopprijzen die ze vermeldt. Ook het e-mailbericht waarin de kandidaat-koper akkoord gaat met het tegenbod vormt geen afdoende bewijs. Het Antwerpse hof oordeelt immers dat de artikelen 16 en 17 van de wet van 11 maart 2003 (thans art. XII.15 en 16 WER) verhinderen dat een verkoop van een onroerend goed tot stand kan komen of bewezen kan worden door middel van elektronische documenten, zoals e-mails. Het e-mailbericht kan evenmin beschouwd worden als een buitengerechtelijke bekentenis van de kandidaat-koper betreffende het bestaan van de overeenkomst, aangezien het bericht niet is opgesteld nadat de beweerde rechtshandeling tot stand gekomen is met als doel het bestaan ervan te bevestigen. Het Antwerps hof oordeelt bijgevolg dat het bestaan van de beweerde verkoopovereenkomst niet bewezen is waardoor deze geen grondslag kan vormen voor enige vordering in rechte.²⁶

15. In deel IV wordt nagegaan of een e-mail in aanmerking kan worden genomen als begin van bewijs door geschrift (*cf.* randnr. 30-33). Los daarvan menen TERRYEN en GODDAER dat het ondanks de uitzondering in art. XII.16 WER toch mogelijk is om op basis van het gemeen recht de overdracht van een onroerend goed te bewijzen aan de hand van

²⁵ Antwerpen 24 januari 2011, A.R. 2009/AR/461, *onuitg.*

²⁶ Antwerpen 24 juni 2013, T.Not. 2014, 345, noot I. SAMOY en A. HOUTMEYERS.

elektronische documenten.²⁷ Het doel van de wet elektronische handel was juist om een versoepeling teweeg te brengen voor bepaalde elektronische overeenkomsten.²⁸ Bijgevolg zou het ingaan tegen de *ratio legis* om op basis van die bepalingen het gemeen recht strenger te interpreteren.²⁹

In het gemeen recht heeft de wetgever met de wet van 20 oktober 2000 een tweede lid aan art. 1322 BW toegevoegd, dat de mogelijkheid creëert voor de rechter om een elektronische handtekening te erkennen voor de geldigheid van een onderhandse akte.³⁰ Voor het geschrift achtte de wetgever zo'n verruiming niet nodig. De rechtspraak en rechtsleer waren het in groeiende mate eens dat een ruime interpretatie van het geschrift aangewezen was en dat niet enkel een handgeschreven of gedrukte tekst op een papieren drager als geschrift mocht worden aanzien.³¹

Op basis van art. 1322, tweede lid BW is het dus mogelijk om onafhankelijk van art. XII.15 en XII.16 WER een e-mail als een onderhandse akte te beschouwen bij de verkoop van een onroerend goed. Eén grote nuancering daarop is dat de meeste e-mails in de praktijk niet elektronisch ondertekend zijn.³² Volgens de parlementaire voorbereiding vallen onder de elektronische handtekening in de zin van art. 1322, tweede lid BW “*verscheidene juridische mechanismen die vatbaar zijn voor de erkenning van de juridische waarde van de handtekening in de mate waarin zij verschillende functie eigen aan deze vervullen.*”³³ De rechter moet dus telkens nagaan of aan een aantal functionele voorwaarden (identificatie-, toerekenbaarheids- en integriteitsfunctie) is voldaan.³⁴ In dat verband besliste het hof van beroep te Bergen dat het plaatsen van naam of roepnaam onder een e-mail niet voldoende is om op zekere wijze een bericht toe te schrijven aan een bepaalde persoon.³⁵

²⁷ E. TERRYEN EN J. GODDAER, “Boek XII. Recht van de elektronische economie” in E. TERRYEN EN B. KEIRSBILCK (eds.), *Het Wetboek van economisch recht: van nu en straks?*, Antwerpen, Intersentia, 2014, (303) 326, nr. 49.

²⁸ MvT bij Wetsontwerp betreffende bepaalde juridische aspecten van de diensten van de informatiemaatschappij, *Parl. St.* 2002-03, nr. 2100/001, 9.

²⁹ E. TERRYEN EN J. GODDAER, “Boek XII. Recht van de elektronische economie” in E. TERRYEN EN B. KEIRSBILCK (eds.), *Het Wetboek van economisch recht: van nu en straks?*, Antwerpen, Intersentia, 2014, (303) 326, nr. 49.

³⁰ Art. 2 wet 20 oktober 2000 tot invoering van het gebruik van telecommunicatiemiddelen en van de elektronische handtekening in de gerechtelijke en de buitengerechtelijke procedure, *BS* 22 september 2000, 42.698.

³¹ Amendement (REGERING) bij de wetsvoorstel tot introductie van nieuwe telecommunicatiemiddelen in de gerechtelijke en de buitengerechtelijke procedure, *Parl. St. Kamer* 1999-2000, nr. 0038/6, 11.

³² E. TERRYEN EN J. GODDAER, “Boek XII. Recht van de elektronische economie” in E. TERRYEN EN B. KEIRSBILCK (eds.), *Het Wetboek van economisch recht: van nu en straks?*, Antwerpen, Intersentia, 2014, (303) 326, nr. 48.

³³ Ten tijde van de invoering van de wet dacht de wetgever aan de ‘digitale’ of ‘numerieke’ handtekening, gebaseerd op asymmetrische cryptografie, maar de wetgever wilde het artikel daar niet toe beperken om nieuwe technieken de kans te geven zich te ontwikkelen (Amendement (REGERING) bij de wetsvoorstel tot introductie van nieuwe telecommunicatiemiddelen in de gerechtelijke en de buitengerechtelijke procedure, *Parl. St. Kamer* 1999-2000, nr. 0038/6, 11).

³⁴ P. VAN EECKE, “Juridische aspecten van de elektronische handtekening” in *CBR Jaarboek 2010-2011*, Antwerpen, Intersentia, 2011, (97) 127, nr. 17.

³⁵ Bergen 26 juni 2001, *JLMB* 2004, 186. Zie ook Arbh. Bergen 23 september 2003, *JTT* 2004, 334.

16. Voor een e-mail zonder elektronische handtekening zien wij in bepaalde gevallen nog één ontsnappingsroute. In het arrest van 24 juni 2013 oordeelt het hof van beroep te Antwerpen terecht dat de e-mail van de koper niet in aanmerking kon worden genomen als buitengerechtelijke bekentenis. Die e-mail maakte zelf de totstandkoming van de vermeende rechtshandeling uit en niet de bevestiging ervan. Wanneer een e-mail is opgesteld in de volgende bewoordingen “*Bij deze bevestig ik de verkoop van het handelspand, conform de onderstaande e-mails*”³⁶, zou dat wel het geval kunnen zijn. In die situatie gaat het om de bevestiging van een feit dat dat men tegen die partij inroept of dat ten aanzien van haar juridische gevolgen kan teweegbrengen.³⁷ Bovendien is de buitengerechtelijke bekentenis aan geen enkele vormvereiste onderworpen. Ze kan schriftelijk of mondeling gebeuren, uitdrukkelijk of stilzwijgend.³⁸ Het is niet vereist dat er tussen de partijen een reeds ontstane en actuele betwisting bestaat.³⁹ Bovendien is ook het intentioneel element van de buitengerechtelijke bekentenis verlaten. Een partij die een bekentenis aflegt, moet niet de bedoeling hebben om aan de tegenpartij een bewijs te verschaffen.⁴⁰

C. De advocatenakte

17. Het systeem van de advocatenakte, ingevoerd door de wet van 29 april 2013, bestaat erin dat partijen een onderhandse akte afsluiten en die laten medeondertekenen door hun raadsman. Elke partij met een onderscheiden belang moet door een andere advocaat worden bijgestaan (art. 2, lid 2 wet 29 april 2013). De advocatenakte levert een volledig bewijs op van het geschrift en de handtekening van de betrokkenen. Het vormt dus een nieuwe tussencategorie tussen de onderhandse en authentieke akte. Waar partijen bij een gewone onderhandse akte hun handtekening kunnen ontkennen of verklaren die van hun rechtsvoorganger niet te kennen (art. 1323 BW), kan een advocatenakte enkel worden betwist door middel van een valsheidsprocedure (art. 2, lid 3 wet 29 april 2013). Daarnaast zouden ze niet meer kunnen inroepen dat het *instrumentum* is aangetast omwille van een schending van de bij wet opgelegde handgeschreven vermeldingen (art. 4 wet 29 april 2013). De bijzondere bewijswaarde van de advocatenakte geldt niet tegenover derden, zodat het nieuwe regime niet

³⁶ Zoals in de zaak die aanleiding gaf tot het arrest van het hof van beroep te Antwerpen van 7 januari 2014. Daar speelde de kwalificatie van bewijsmiddelen geen enkele rol omdat het vrije handelsrechtelijk bewijsregime van toepassing was (Antwerpen 7 januari 2014, RW 2014-15, 588).

³⁷ H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, III, Brussel, Bruylant, 1967, 1065, nr. 1007

³⁸ B. CATTOIR, *Burgerlijk Bewijsrecht* in *APR*, Mechelen, Kluwer, 2013, 175, nr. 324; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, II, Brugge, Die Keure, 2009, 177, nr. 242.

³⁹ Cass. 1 juni 2007, *TGR-TWVR* 2007, 317, noot; Cass. 20 december 2007, *Pas.* 2007, 2418, RW 2009-10, 955, *TBBR* 2008, 452, noot L. VAN VALCKENBORGH.

⁴⁰ Cass. 23 januari 2012, *Pas.* 2012, 184, *JLMB* 2013, 913 en RW 2013-14, 1099; Cass. 25 mei 2009, *Arr.Cass.* 2009, 1379; *Pas.* 2009, 1271; *JLMB* 2010, 1305; *JTT* 2009, 34; Cass. 20 december 2007, *Pas.* 2007, 2418, RW 2009-10, 955, *TBBR* 2008, 452, noot L. VAN VALCKENBORGH.

kan worden ingeroepen om de akte een vaste datum te geven en de voorschriften van art. 1328 BW te ontlopen.⁴¹

Bij de inwerkingtreding van de nieuwe wet zijn er in de rechtsleer twee discussies gerezen. De eerste gaat over de vraag of de advocatenakte wel enig nut heeft voor de rechtspraak. De tweede is of het ondertekenen van een advocatenakte geen verhoogde aansprakelijkheid voor de advocaat met zich meebrengt.

18. De kritiek over de beperkte meerwaarde van de advocatenakte vindt zijn oorsprong in twee vaststellingen.⁴² In de eerste plaats toont het beperkte gebruik van de echtheidsprocedure uit art. 1324 BW aan dat het ontkennen van de handtekening van een partij in de praktijk niet zo vaak voorkomt.⁴³ Bovendien kan bij een eigenhandig testament geen beroep worden gedaan op de advocatenakte, ook al is dat het geval waarin het ontkennen van de handtekening van een rechtsvoorganger het meest voorkomt.⁴⁴ Ten tweede is één van de oorspronkelijke doelstellingen van de advocatenakte doorheen de parlementaire besprekingen uit het wetsvoorstel verdwenen. Het was immers de bedoeling om via homologatie uitvoerbare kracht te verlenen aan sommige akten die door de advocaat zouden worden medeondertekend (bv. schuldbekentenissen of dadingen).⁴⁵ Vandaar dat ROELAND de advocatenakte omschrijft als een evolutie van een “*quasi-mythologische draak naar een meer natuurlijke en levensvatbare figuur*”.⁴⁶

Het nut van de advocatenakte ligt dus nog enkel in een aantal ideologische doelstellingen. Zo is het denkbaar dat een partij vlugger bereid zal zijn om een complexe overeenkomst af te sluiten met een minder ervaren, professionele of gesofisticeerde tegenpartij wanneer een advocaat bereid is om die mee te ondertekenen.⁴⁷ Daarnaast hoopt men dat partijen zich vaker zullen laten bijstaan door hun raadsman voor het afsluiten van belangrijkste overeenkomsten, zodat het aantal geschillen voor de rechtbank kan worden teruggedrongen.⁴⁸

⁴¹ S. SOBRIE, “Stand van zaken en recente ontwikkelingen inzake vrijwillige verschijning, getuigenverklaring, ingereedheidbrenging en andere hete handijzers in het burgerlijk procesrecht” in P. VAN ORSHOVEN EN B. ALLEMEERSCH (eds.), *Themis Gerechtelijk Recht*, Brugge, die Keure, 2013, (1) 37, nr. 41.

⁴² J. FONTEYN, “L’acte sous seing privé contresigné par les avocats des parties”, *Rev.not.b.* 2013, (584) 594.

⁴³ *Hand.* Kamer 2012-13, 4 januari 2013, nr. 1498-005, 29.

⁴⁴ *Hand.* Senaat 2012-13, nr. 5-1936/3, 5

⁴⁵ *Hand.* Kamer 2012-13, 4 januari 2013, nr. 53-1498/005, 3.

⁴⁶ S. ROELAND, “De onderhandse akte die is medeondertekend door de advocaten van de partijen: een karakterschets”, *T.Not.* 2013, (595) 598.

⁴⁷ S. RYNWALT, “De advocatenakte ontleed”, *Notariaat* 2013, (1) 3.

⁴⁸ P. HENRY en P. DEPUYDT, “De advocatenakte: vooral een mooie overwinning, maar wat met de beroepsaansprakelijkheid”, *Ad Rem* 2013, afl. 3, 32; S. ROELAND, “De onderhandse akte die is medeondertekend door de advocaten van de partijen: een karakterschets”, *T.Not.* 2013, (595) 602; X, “De advocatenakte”, *NJW* 2013, 495.

19. De discussie over een mogelijke verhoogde aansprakelijkheid van de advocaat vindt zijn oorsprong in de parlementaire voorbereiding van de wet van 29 april 2013.⁴⁹ De onmiddellijke aanleiding is artikel 3 van de wet: “*door de akte mede te ondertekenen, verklaart de advocaat dat hij de partij of partijen die hij bijstaat, volledig heeft ingelicht over de rechtsgevolgen van die akte. Zulks wordt in de akte vermeld.*” Aangezien die bepaling eerder vaag is opgesteld en niet verduidelijkt over welke rechtsgevolgen het gaat, houdt een deel van de rechtsleer er rekening mee dat de advocaat een belang krijgt om zijn handtekening te weigeren. Op die manier kan hij zich voor een aansprakelijkheidsclaim indekken.⁵⁰ Een ander deel van de doctrine meent daarentegen dat die vermelding juist een vermoeden van de uitvoering van zijn informatieverplichting inhoudt. Daardoor kan de ondertekening door de cliënt als een erkenning van de naleving van die verplichting worden beschouwd.⁵¹

Misschien moeten we de tussenpositie innemen dat het ondertekenen van een advocatenakte niet *ipso facto* een hoger aansprakelijkheidsrisico met zich meebrengt. Telkens wanneer een advocaat zijn cliënt bijstaat bij het opstellen of ondertekenen van een akte, heeft hij een plicht tot voorlichting en advies.⁵² Artikel 3 van de wet van 29 april 2013 verandert daar niets aan. Bovendien zal hij nu juist gemakkelijker kunnen aantonen dat hij zijn informatie- en raadgevingsplicht is nagekomen wanneer zijn cliënt een aansprakelijkheidsprocedure instelt voor de negatieve gevolgen van de overeenkomst die hij heeft medeondertekend.

Het is enkel in een beperkt aantal omstandigheden dat de advocaat zijn aansprakelijkheid niet meer kan ontlopen. Dat is het geval wanneer de overeenkomst wordt vernietigd omwille van een reden die voortvloeit uit de akte zelf (bijvoorbeeld in strijd met dwingend recht of openbare orde)⁵³, wanneer het duidelijk is dat de overeenkomst onvoldoende zekerheid tot daadwerkelijke uitvoering bood⁵⁴ of wanneer de identiteit of handtekening van de partijen achteraf toch blijken vals te zijn.⁵⁵ In die situaties zal het voor de cliënt makkelijker zijn om

⁴⁹ *Hand.* Kamer 2012-13, 4 januari 2013, nr. 1498-005, 24-25; Amendement (C. Brotcorne *et al.*) betreffende de door de advocaten van de partijen medeondertekende onderhandse akte, *Parl.St.* Kamer 2011-12, nr. 1498/004, 3.

⁵⁰ S. ROELAND, “De onderhandse akte die is medeondertekend door de advocaten van de partijen: een karakterschets”, *T.Not.* 2013, (595) 601; B. SAMYN, “Treedt advocatenakte in concurrentie met notariële en deurwaardersakte?”, *Juristenkrant* 2013, afl. 264, (6) 7.

⁵¹ J. FONTEYN, “L’acte sous seing privé contresigné par les avocats des parties”, *Rev.not.b.* 2013, (584) 594 ; P. HENRY en P. DEPUYDT, “De advocatenakte: vooral een mooie overwinning, maar wat met de beroepsaansprakelijkheid?”, *Ad Rem* 2013, afl. 5, (32) 33. Zie Y. KEVERS, “L’acte avocat”, *JT* 2013, (357) 361, nr. 24 die het onderscheid maakt tussen de gevolgen ten aanzien van derden en die tussen de partijen.

⁵² P. HENRY en P. DEPUYDT, “De advocatenakte: vooral een mooie overwinning, maar wat met de beroepsaansprakelijkheid?”, *Ad Rem* 2013, afl. 3, 33; P. HOFSTRÖSSLER, “De verhoogde bewijswaarde van documenten voorbereid door de advocaat” in X (ed.), *De advocatenakte: colloquium 28 april 2005: referatenbundel*, Gent, Larcier, 2005, (43) 51;

⁵³ Y. KEVERS, “L’acte avocat”, *JT* 2013, 361, nr. 24.

⁵⁴ P. HOFSTRÖSSLER, “De verhoogde bewijswaarde van documenten voorbereid door de advocaat” in X (ed.), *De advocatenakte: colloquium 28 april 2005: referatenbundel*, Gent, Larcier, 2005, (43) 51.

⁵⁵ P. HENRY en P. DEPUYDT, “De advocatenakte: vooral een mooie overwinning, maar wat met de beroepsaansprakelijkheid?”, *Ad Rem* 2013, afl. 3, 33. Dat is paradoxaal aan de advocatenakte: ze levert volledig

de betrokkenheid van zijn advocaat te bewijzen, omdat zijn handtekening nu op de akte zelf prijkt.⁵⁶

§2. De schriftelijke getuigenverklaring

20. Waar men voorheen getuigenissen onmiddellijk in verband bracht met de persoonlijke verschijning voor de rechter en het mondeling afleggen van een verklaring, is het sinds de inwerkingtreding van de wet van 16 juli 2012⁵⁷ ook mogelijk om een schriftelijke getuigenverklaring als bewijs in rechte aan te wenden. Onmiddellijk na de reglementering van het getuigenverhoor in afdeling V wordt een nieuwe afdeling *Vbis* aan het Gerechtelijk Wetboek toegevoegd met als titel ‘*Overlegging van schriftelijke verklaringen*’.

Een echte revolutie brengt de nieuwe regeling op het eerste zicht niet teweeg. Het zou enkel gaan om de bevestiging van de mogelijkheid om een verklaring, attest of inlichting voor te leggen die tot stand is gekomen buiten het strikte kader van het getuigenverhoor. Dat is een manier van bewijsvoeren die al langer aanvaard werd, maar zonder dat er formele vereisten aan gekoppeld waren.⁵⁸

21. De toelaatbaarheid van de schriftelijke getuigenverklaring wordt geregeld door artikel 961/1 Ger.W., dat bepaalt dat “*zo het getuigenbewijs toelaatbaar is, de rechter van derden verklaringen in schriftelijke vorm mag aannemen die hem inzicht kunnen verschaffen in de betwiste feiten waarvan zij persoonlijk weet hebben*”. In ieder geval zijn de klassieke materieelrechtelijke vereisten van toepassing (art. 1341-1348 BW).⁵⁹ Verder gelden er geen specifieke procesrechtelijke toelaatbaarheidsvoorwaarden.⁶⁰ Dat is anders bij het mondelinge getuigenverhoor, waar artikel 915 Ger.W. voorschrijft dat de feiten waarvan men het bewijs wenst te leveren, een bepaald en ter zake dienend karakter moeten vertonen.

In dat verband moet art. 875bis Ger.W. in herinnering worden gebracht: “*de rechter dient de keuze van de onderzoeksmaatregel te beperken tot hetgeen volstaat om het geschil op te lossen, waarbij de meest eenvoudige, snelle en goedkope maatregel de voorkeur geniet*”. Aangezien de schriftelijke getuigenverklaring zijn beknoptheid, beheersing van gedachte en snelheid als grote voordelen te bieden heeft, voldoet dit mechanisme bij uitstek aan die criteria.⁶¹ Dat werd reeds bevestigd door de rechtbank van eerste aanleg te Antwerpen in een

bewijs op van het geschrift en de handtekening van de betrokken partijen, maar bevat niet de uitdrukkelijke verplichting voor de advocaat om de identiteit en handtekening te controleren.

⁵⁶ Y. KEVERS, “L’acte avocat”, *JT* 2013, (357) 361, nr. 24.

⁵⁷ Wet van 16 juli 2012 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek en het Gerechtelijk Wetboek, met het oog op een vereenvoudiging van de regels van de burgerlijke rechtspleging, *BS* 3 augustus 2012, 45.960.

⁵⁸ Zie o.a. Bergen 17 februari 2004, *JT* 2004, 524; Antwerpen 14 februari 2005, *TBBR* 2007, 390.

⁵⁹ P. DE BAETS, *Getuigenverhoor in privaatrechtelijke geschillen* in *APR*, Gent, Story-Scientia, 2000, 8-15 en L. VERHAEGEN, *Het Getuigenbewijs*, Gent, Mys & Breesch uitgevers, 1999, 8-13.

⁶⁰ D. PIRE, “La procédure de production d’attestations dans le Code judiciaire”, *Rev.trim.dr.fam.* 2013, 53.

⁶¹ I. SAMOY EN W. VANDENBUSSCHE, “Wanneer niets is wat het lijkt. Over schriftelijk bewijs, bewijsovereenkomsten en de nieuwe wetgeving inzake de schriftelijke getuigenverklaring” in X (ed.),

vonnis van 17 juni 2013. Nadat de eerste rechter in een echtscheidingszaak een vordering tot getuigenverhoor had afgewezen, vernietigde de rechtbank die beslissing. Tegelijk oordeelde ze dat het feit waarvoor die partij het getuigenbewijs aanbood “*evenzeer, maar sneller, eenvoudiger en goedkoper bewezen kon worden aan de hand van een schriftelijke verklaring in de zin van art. 961/1-3 Ger.W.*”.⁶²

22. Artikel 961/2 Ger.W. bevat een reeks vormvereisten. In de eerste plaats bevat de schriftelijke getuigenverklaring de volledige identificatie van de opsteller⁶³, meer informatie over zijn verhouding tot de procespartijen⁶⁴ en de datum en de handtekening van de opsteller. Daarnaast moet de opsteller vermelden dat de verklaring is opgesteld voor overlegging aan de rechtbank en dat hij zich bewust is van het feit dat hij zich door een valse verklaring aan straffen blootstelt. Ten slotte moet ook een fotokopie van een officieel document dat de identiteit van de opsteller aantoonst en waarop zijn handtekening voorkomt, als bijlage worden toegevoegd.

Op het eerste zicht lijken deze zeer strikte vormvereisten de geldigheid van vele getuigenverklaringen in het gedrang te brengen. De parlementaire voorbereiding stelt echter dat deze niet zijn voorgeschreven op straffe van nietigheid.⁶⁵ Daarnaast kan die vaststelling ook gestaafd worden aan de hand van art. 860 Ger.W., dat bepaalt dat een proceshandeling niet nietig kan worden verklaard tenzij de wet dat uitdrukkelijk voorschrijft.⁶⁶ Het zal dus de rechter zelf zijn die een oordeel velt over de kwaliteit van de verklaring en beslist in welke mate hij er ‘gehoor’ aan wil geven.⁶⁷ Wanneer de rechter toch een schriftelijke getuigenverklaring afwijst, doet hij dat niet omwille van de onregelmatigheden *an sich*, maar eerder omdat de verklaring dermate is aangetast, dat het niet langer geoorloofd is om er enige geloofwaardigheid aan te hechten.⁶⁸

Bewijsrecht - Vormingsprogramma 2013, Larcier, Gent, 2014, (195) 255, nr. 101; W. VANDENBUSSCHE EN W. SYS, “Het bewijs door een schriftelijke getuigenverklaring. Commentaar bij de wet van 16 juli 2012. Verba volant, scripta manent?”, *T.Fam.* 2013, (30) 37, nr. 23.

⁶² Rb. Antwerpen 17 juni 2013, *RW* 2014-15, 31.

⁶³ Naam, de voornamen, de geboortedatum en –plaats en het beroep van de opsteller

⁶⁴ Indien nodig: de graad van bloed- of aanverwantschap, of er sprake is van ondergeschiktheid tegenover de partijen, of ze samenwerken dan wel of ze gemeenschappelijke belangen hebben.

⁶⁵ Wetsvoorstel (C. BROTCORNE) tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek en het Gerechtelijk Wetboek, met het oog op het afschaffen van dure en nutteloze procedurele vormvereisten, *Parl. St.* 2011-12, nr. 53-0075/002, 4.

⁶⁶ D. MOUGENOT, “La loi du 16 juillet 2012 modifiant le Code civil et le Code judiciaire en vue de simplifier les règles qui gouvernent le procès civil”, *JT* 2012, 635, nr. 12.

⁶⁷ D. PIRE, “La procédure de production d’attestations dans le Code judiciaire”, *Rev.trim.dr.fam.* 2013, 53 en A. HOC, “Les attestations écrites dans le Code judiciaire”, *JT* 2013, 279-280.

⁶⁸ I. SAMOY EN W. VANDENBUSSCHE, “Wanneer niets is wat het lijkt. Over schriftelijk bewijs, bewijsovereenkomsten en de nieuwe wetgeving inzake de schriftelijke getuigenverklaring” in X (ed.), *Bewijsrecht - Vormingsprogramma 2013*, Larcier, Gent, 2014, (195) 258-259, nr. 106; W. VANDENBUSSCHE EN W. SYS, “Het bewijs door een schriftelijke getuigenverklaring. Commentaar bij de wet van 16 juli 2012. Verba volant, scripta manent?”, *T.Fam.* 2013, (30) 33, nr. 10.

Toch zijn er na de inwerkingtreding van de wet verschillende pogingen ondernomen om onregelmatige getuigenverklaringen uit de debatten te doen weren. In dat opzicht is het vonnis van de rechtbank van Leuven van 22 mei 2013 het vermelden waard. Naar aanleiding van een tijdschriftartikel dat een bekend politicus van seksuele intimidatie beschuldigde en als de ‘DSK van Vlaanderen’ omschreef, stelt de politicus een aansprakelijkheidsvordering in tegen de journalist. Om aan zijn aansprakelijkheid te ontkomen, legt de journalist een aantal schriftelijke getuigenverklaringen voor die bevestigen dat de politicus zich handtastelijk gedroeg ten aanzien van vrouwen. De politicus meent dat geen rekening kan worden gehouden met die verklaringen, aangezien ze niet voldoen aan de vormvereisten van art. 961/2 Ger.W. De rechtbank van eerste aanleg beslist dat het aan de feitenrechter zelf toekomt om te oordelen of een schriftelijke getuigenverklaring die niet aan de vereisten van de wet beantwoordt, al dan niet voldoende waarborgen biedt om in de debatten in overweging te worden genomen. *In casu* oordeelt de rechtbank dat wel degelijk rekening kon worden gehouden met de desbetreffende verklaringen.⁶⁹

23. Tot slot bepaalt art. 961/3 Ger.W. dat de rechter van de opsteller van de schriftelijke verklaring te allen tijde een verhoor kan afnemen. Dit betekent dat de schriftelijke getuigenverklaring eveneens gebruikt kan worden als een soort voortraject, waarbij de rechter de mogelijkheid krijgt om na te gaan welke getuigen de moeite waard zijn om te worden opgeroepen en op welke punten het verhoor dan betrekking moet hebben.⁷⁰

IV. Art. 1341 BW en de voorrang van het geschrift

24. Artikel 1341 BW vormt de kernbepaling van ons gereguleerde vermogensrechtelijke bewijsstelsel. Art. 1341 B.W. stelt een dubbele regel voorop. In de eerste plaats omschrijft het een regel met betrekking tot toelaatbaarheid van bewijsmiddelen. Voor het bewijs van een rechtshandeling waarvan de waarde meer is dan 375 EUR, is een akte vereist. Getuigen en vermoedens zijn niet toegelaten. Ten tweede bevat het ook een regel met betrekking tot de toelaatbaarheid van het tegenbewijs. Het tegenbewijs tegen of boven akten kan enkel met een andere akte geleverd worden, nooit met getuigen en vermoedens, ook al betreft het een akte voor een rechtshandeling van minder dan 375 EUR. Op deze regel bestaan een aantal uitzonderingen, waarvan er hieronder twee worden besproken.

§1. Uitzondering in handelszaken (art. 1341, lid 2 BW)

25. De voorrang van het geschrift, neergelegd in art. 1341 BW, geldt niet in handelszaken. In handelszaken is de bewijsvoering vrij. Dat dit vrij bewijs voor (on)aangename verrassingen kan zorgen, bewijst een arrest van het hof van beroep te Gent van 2 januari 2013. Een investeringsvennootschap schakelt voor de verkoop van haar participaties in een aantal

⁶⁹ Rb. Leuven 22 mei 2013, nr. 13/3656, *onuitg.* Voor weergave van de feiten en een eerste bespreking, zie E. VERJANS, “Humo mag Van Den Driessche vergelijken met DSK”, *Juristenkrant* 2013, afl. 272, 16.

⁷⁰ D. MOUGENOT, “La loi du 16 juillet 2012 modifiant le Code civil et le Code judiciaire en vue de simplifier les règles qui gouvernent le procès civil”, *JT* 2012, 636, nr. 14.

firma's een commissionair in. Voor de vergoeding van het commissieloon wordt op een niet nader bepaalde dag, op een bierviltje een verdeelsleutel opgesteld tussen de commissionair en de bestuurder van de investeringsvennootschap. Achteraf beweert de commissionair dat het om een bindende afspraak ging, terwijl de bestuurder dat tegenspreekt. Aangezien het gaat om een geschil tussen handelaars, mag volgens het hof van beroep te Gent het bewijs van de overeenkomst worden geleverd met alle middelen van recht, vermoedens inbegrepen. Daarbij overweegt het hof dat wanneer bierviltjes, die ook nog eens in twee exemplaren waren opgemaakt, ondertekend zijn door beide personen, ze het bewijs opleveren dat de partijen een bindende afspraak wilden vastleggen.⁷¹

26. Een interessante denkoefening is om na te gaan of de bierviltjes in kwestie zelfs geen geldige onderhandse akte zouden kunnen vormen.⁷² Zoals hoger vermeld, vormt de handtekening de enige voorwaarde voor de geldigheid van de onderhandse akte. Daarnaast is de vorm vrij, evenals de keuze van drager. Het feit dat de tekst op de achterkant van een bierviltje staat, vormt dus geen enkel obstakel. Tussen de partijen is geen dagtekening nodig. De bijzondere regel van art. 1328 BW (vaste datum) geldt enkel voor het bewijs jegens derden.

Omdat het over een wederkerige overeenkomst gaat, moet ook art. 1325 BW worden nageleefd. Artikel 1325 BW legt meerdere cumulatieve vormvereisten op. Uit het feitenrelaas blijkt dat er evenveel exemplaren van de overeenkomst werden opgesteld als er partijen zijn met een onderscheiden belang, dat elk exemplaar de originele handtekening van de partijen bevat en dat er daadwerkelijk een origineel is overhandigd aan iedere partij. De laatste vormvereiste, namelijk de vermelding dat er twee exemplaren zijn opgesteld, zal ongetwijfeld ontbreken. Dit leidt tot de relatieve nietigheid van de akte, wat betekent dat een nietige akte nog steeds kan gelden als een begin van bewijs door geschrift (art. 1347 BW).

§2. Begin van bewijs door geschrift (art. 1347 BW)

27. De regel van artikel 1341 B.W. lijdt eveneens uitzondering wanneer er een begin van bewijs door geschrift voorhanden is (art. 1347, eerste lid BW). Een begin van bewijs door geschrift is een geschrift dat uitgaat van de persoon tegen wie men wil bewijzen en dat niet voldoet aan de wettelijke vormvereisten, doch waardoor het te bewijzen feit waarschijnlijk wordt gemaakt (art. 1347, tweede lid BW). Het vereist niet noodzakelijk een handtekening of het eigenhandig geschrift van de tegenpartij.⁷³

A. Bankrekeninguittreksel

⁷¹ Gent 2 januari 2013, *RABG* 2014, 309, noot I. SAMOY en W. VANDENBUSSCHE.

⁷² I. SAMOY EN W. VANDENBUSSCHE, "Noteer niet te snel op bierviltjes... Tussen handelaars kan het bewijs opleveren van een bindende afspraak" (noot onder Gent 2 januari 2013), *RABG* 2014, (324) 327.

⁷³ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, II, Brugge, die Keure, 2009, 182, nr. 250.

28. In een geschil over het al dan niet bestaan van een lening wordt een uittreksel van een bankrekening voorgelegd waaruit blijkt dat de ene partij een bedrag van 950.000 BEF aan de andere partij heeft gestort. De feitenrechter beslist dat dit stuk het bestaan van de lening waarschijnlijk maakt en in aanmerking kan worden genomen als begin van bewijs door geschrift.

Het Hof van Cassatie verbreekt die beslissing. Het komt weliswaar aan de feitenrechter toe om te oordelen of de hem voorgelegde akte het beweerde feit al dan niet waarschijnlijk maakt en derhalve een begin van bewijs door geschrift uitmaakt. Niettemin overweegt het Hof van Cassatie dat het aan hem toekomt om na te gaan of de rechter het wettelijk begrip waarschijnlijkheid niet heeft miskend. Een bankrekeninguittreksel dat melding maakt van een overschrijving, bewijst alleen dat er werkelijk een geldsom werd gestort. *“Het arrest dat beslist dat zo’n stuk het bestaan van een lening waarschijnlijk maakt en bijgevolg een begin van bewijs door geschrift vormt waardoor het bewijs van de leningsovereenkomst door alle middelen van recht mag worden geleverd, schendt art. 1347, tweede lid BW”*.⁷⁴

29. Volledigheidshalve voegen we hieraan toe dat zelfs indien een partij bij de overschrijving vermeldt dat het om de toekenning van een lening gaat, ze dat nadien evenmin kan inroepen als begin van bewijs door geschrift. De overschrijving gaat immers uit van die partij zelf en niet van de persoon tegen wie men het bewijs wil leveren.

B. Een sms of e-mail

30. Er bestaat nog steeds discussie of een sms en bij uitbreiding een e-mail in aanmerking kan worden genomen als begin van bewijs door geschrift. Het hof van beroep te Gent en het hof van beroep te Antwerpen hebben daaromtrent in 2013 een tegenstrijdig standpunt ingenomen.

31. De feiten die aanleiding hebben gegeven tot het Gentse sms-arrest kunnen als volgt worden samengevat. Een koppel wenst een onroerend goed te verkopen. Via uitgewisselde sms-berichten wordt er met een kandidaat-koper wilsovereenstemming bereikt over de verkoopprijs. Het laatste bericht dat verstuurd werd door de verkopers luidt als volgt: *“Beste, we gaan in op uw bod van [x] euro voor onze woning. U kan contact opnemen voor de praktische afhandeling met...”*. De koper is van oordeel dat de koop gesloten is. De verkoper daarentegen acht zich niet gebonden en verkoopt de woning aan een derde. De kopers dagvaarden de verkopers tot uitvoering van de koopovereenkomst.

Het hof van beroep te Gent beslist dat de Wet Elektronische Handel (thans Boek XII WER) en de uitsluiting van verkopen van onroerende goederen uit haar toepassingsgebied ervoor zorgt dat de sms-berichten geen geschrift kunnen opleveren in de zin van art. 1341 BW. Het sms-bericht in kwestie kan daarentegen een begin van bewijs door geschrift uitmaken in de

⁷⁴ Cass. 5 mei 2011, *Pas.* 2011, 1267 en *RW* 2012-13 (samenvatting), 1254, noot.

zin van artikel 1347 BW. Dit artikel houdt geenszins de voorwaarde in dat een papieren document voorhanden zou moeten zijn. Elke materiële drager kan een begin van bewijs door geschrift bevatten. Het hof van beroep volgt de eerste rechter niet in zijn oordeel dat de voorafgaande sms-berichten en latere telefonische contacten tussen partijen voldoende aanvullend bewijs zouden vormen om het bestaan van de overeenkomst te bewijzen. De overige sms-berichten dateren immers van vóór het sms-bericht waarin de verkopers akkoord gaan met het tegenbod van de eerste kandidaat-koper. Nadien was er geen briefwisseling, sms- of mailverkeer waaruit het bestaan van die wilsovereenstemming blijkt. Het hof oordeelt dan ook dat de kandidaat-koper faalt in het bewijzen van het bestaan van de verkoopovereenkomst.⁷⁵

32. Aanleiding van het Antwerpse sms-arrest is een geschil tussen twee personen die gedurende een bepaalde tijd een relatie met elkaar hebben gehad. De dame beweert dat zij aan haar ex-vriend een aanzienlijk bedrag in cash heeft voorgesloten, dat hij haar nadien diende terug te betalen. Om de overhandiging van die geldsom te bewijzen, legt zij een sms-bericht van haar ex-vriend voor. Volgens haar maakt die sms een begin van bewijs door geschrift uit.

Het hof van beroep overweegt dat van een sms-bericht niet met absolute zekerheid kan worden bewezen dat het is uitgegaan van degene tegen wie de vordering wordt ingesteld. Een sms bevat noch een geschreven, noch een elektronische handtekening. In theorie kan iedereen van om het even welke gsm een sms-bericht sturen in naam van iemand anders. Bovendien bestaan er mogelijkheden om in te breken in andermans gsm om te doen alsof deze laatste een sms-bericht heeft verstuurd. Aldus kan in theorie de naam van de afzender van een sms-bericht worden gemanipuleerd. Het komt niet aan de ex-vriend toe om te bewijzen dat iemand anders in zijn naam een sms-bericht heeft verstuurd. Het volstaat dat de mogelijkheid hiertoe bestaat. Een sms-bericht kan vergeleken worden met een niet-ondertekend document opgesteld op papier met het briefhoofd van een natuurlijke persoon of rechtspersoon. Een dergelijk document heeft geen bewijswaarde. Het bewijs van het bestaan van een verbintenis tot terugbetaling is dan ook niet geleverd.⁷⁶

33. Ongetwijfeld is het laatste woord hierover nog niet geschreven. In ieder geval verdient de beslissing van het hof van beroep te Gent goedkeuring. Aan de vereiste van een “geschrift” bij een begin van bewijs door geschrift kan voldaan worden met een elektronisch document.⁷⁷ Vóór de komst van de Wet Elektronische Handel was er geen betwisting dat het geschrift zoals vereist in artikel 1347 B.W. niet alleen een papieren document, maar ook een ‘elektronisch’ document kon zijn.⁷⁸ Bijgevolg zou het paradoxaal zijn dat door de invoering

⁷⁵ Gent 26 september 2013, *RW* 2014-15, 258, noot S. MEYS, *TBBR* 2014, 116, noot J. CALLEBAUT, *T.Not.* 2014, 351, noot I. SAMOY en A. HOUTMEYERS, *Juristenkrant* 2013, afl. 276, 2.

⁷⁶ Antwerpen 29 april 2013, *NJW* 2014, 319, noot C. LEBON.

⁷⁷ Zie ook P. VAN DEN DRIESCHE en M. BARCHID, “Het elektronisch bewijs”, *Abex News* 2013, afl. 206, 18.

⁷⁸ B. SAMYN, *Privaatrechtelijk Bewijs, een diepgaand en praktisch overzicht*, Gent, Story-Publishers, 2012, 222, nr. 222; A. DE BOECK en H. GEENS, “De bewijsmiddelen en hun hiërarchie, de bewijslastverdeling en de inpassing van e-commerce anno 2008: Geruisloze overgang van oud naar nieuw?” in A. DE BOECK, S. STUNS en

van de Wet Elektronische Handel (die juist tot doel had een versoepeling van het klassieke contractenrecht door te voeren voor bepaalde elektronische overeenkomsten) een verstrenging van het klassieke contractenrecht zou hebben plaatsvonden voor overeenkomsten die uitgesloten zijn van het toepassingsgebied van de Wet Elektronische Handel.⁷⁹

We zijn meer terughoudend over de vraag of de strikte interpretatie van het hof van beroep te Antwerpen van de vereiste dat het moet uitgaan “*van de persoon tegen wie men wil bewijzen*” navolging moet krijgen.⁸⁰ SAMYN vermeldt dat het eenvoudig is om via internet een sms te versturen, van eender welk nummer, zonder medeweten van de eigenaar van het nummer.⁸¹ Anderzijds lijkt het ons dat een te strikte interpretatie de volledige digitale bewijsvoering via sms of e-mail op de helling kan zetten. Wordt vervolgd.

R. VAN RANSBEECK (eds.), *Het vermogensrechtelijke bewijsrecht vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2009, 90;.

⁷⁹ I. SAMOY EN A. HOUTMEYERS, “Over de verkoop van een onroerend goed via e-mail of sms: bewijs en precontractuele aansprakelijkheid” (noot onder Gent 26 september 2013 en Antwerpen 24 juni 2013), *T.Not.* 2014, (327) 335, nr. 6.

⁸⁰ In haar annotatie meent LEBON van wel (C. LEBON, “Sms begin van bewijs door geschrift (art. 1347 BW)?”, *NJW* 2014, (321) 322).

⁸¹ B. SAMYN, “Een sms is maar een begin van bewijs door geschrift”, *Juristenkrant* 2013, afl. 276, 2.

Korte bibliografie

- ALLEMEERSCH, B., *Taakverdeling in het burgerlijk proces*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 323-470.
- ALLEMEERSCH, B., LONDERS, P. en SROKA, S. (eds.), *Bewijsrecht*, Brussel, Larcier, 2007, 192 p.
- ALLEMEERSCH, B. EN VANDENBUSSCHE, W., "De rol van de rechter bij bewijsafspraken tussen partijen" in STIJNS, S. en WÉRY, P. (eds.), *Le juge et le contrat - De rol van de rechter in het contract*, Brugge, die Keure, 2014, 143-188.
- BALLON, G.-L., *Bewijs in handelszaken*, Gent, Story Publishers, 2011, 127 p.
- BOURS, J.-P., F. KEFER, KENNES, L. et al., *La preuve et la difficile quête de la vérité judiciaire* in CUP, Luik, Anthémis, 2011, 285 p.
- CATTOIR, B., *Burgerlijk Bewijsrecht* in APR, Mechelen, Kluwer, 2013, 620 p.
- De BOECK, A., STIJNS, S. et al. (eds.), *Het vermogensrechtelijke bewijsrecht vandaag en morgen*, Brugge, Die Keure, 2009, 265 p.
- LAENENS, J., BROECKX, K., SCHEERS, D. et al., *Handboek Gerechtelijk Recht*, Antwerpen, Intersentia, 2008, 813 p.
- MOUGENOT, D., *La preuve* in *Répertoire Notarial, IV, Les obligations*, Brussel, Larcier, 2012, 458 p.
- RUTTEN, S. en VANLERBERGHE, B. (eds.), *Het bewijs in het burgerlijk proces*, Brugge, Die Keure, 2015, 220 p.
- SAMOY, I. en VANDENBUSSCHE, W., "Wanneer niets is wat het lijkt. Over schriftelijk bewijs, bewijsovereenkomsten en de nieuwe wetgeving inzake de schriftelijke getuigenverklaring" in X (ed.), *Bewijsrecht - Vormingsprogramma 2013*, Larcier, Gent, 2014, 195-262.
- SAMYN, B., *Privaatrechtelijk Bewijs. Een diepgaand en praktisch overzicht*, Gent, Story Publishers, 2012, 657 p.
- STIJNS, S., *Verbintenissenrecht*, II, Brugge, Die Keure, 2009, 152-186.
- STORME, M., *De Bewijslast in het Belgisch Privaatrecht*, Gent, Story-Scientia, 1962, 475 p.
- X (ed.), *Bewijsrecht - Vormingsprogramma 2013*, Larcier, Gent, 2014, 262 p.
- X (ed.), *La preuve au carrefour de cinq disciplines juridiques*, Limal, Anthemis, 2013, 189 p.
- VAN OMMESLAGHE, P., *Les Obligations, III, Régime général de l'obligation. Théorie des preuves* in *De Page: Traité de droit civil belge*, Brussel, Bruylant, 2013, 2738 p.
- VERHEYDEN-JEANMART, N., *Droit de la preuve*, Brussel, Larcier, 1991, 455 p.